

גאולה, קניין וברכות

על מנת להבין היטב כיצד הטקסט מתאר את אותו גואל, עלינו להציג בזהירות את הדרך בה השורש משמש בסיפור זה. השורש מופיע בשתי קבוצות, שבכל אחת מהן שבע הופעות של השורש, באופן מפתיע השורש מופיע לאחריהן בפעם החמש עשרה.

שבע ההופעות הראשונות דנות בגואל כאשר הוא מוכן לגאול את השדה של אלימלך. הפעם השביעית ונקודת השיא של מילה זו מגיעה עם ההסכמה הנחרצת של הגואל "אנכי אגאל" (רות ד ט). הסירוב הנמהר של הגואל מגיע לאחר התנאי שבעז מצייג לאחר מכן, בו הוא מקשר בין גאולת השדה לנישואים לרות. ישנה אירוניה בכך, שלמרות ההחלטה החד משמעית של הגואל שלא לגאול, בשבע הפעמים הבאות בהן נעשה שימוש בשורש (שכולן סובבות סביב סירובו של הגואל לגאול) המגילה ממשיכה לקרוא לו גואל.⁶

השימוש החמש עשרה והאחרון בשורש זה מגיע בברכה של הנשים שציטטנו לעיל. מיהו אותו גואל שהנשים מדברות עליו? מההקשר המידי של הפסוק נראה שהגואל הוא הילד,⁷ מההקשר הרחב יותר עולה שמדובר בבעז.⁸ בין כך ובין כך, בעז הוא זה שפועל במקומו של הגואל, הוא מחליף אותו וממלא את תפקידו של הגואל במהלך הסיפור – הוא גואל את השדה ומתחתן עם רות.

השורש קנ"ה

בקניין הרשמי של השדה ושל רות נעשה פעמים שימוש במילה "קנית". מה משמעות השורש קנ"ה, בהקשר של נישואים? האם בעז קונה את רות באותו אופן בו הוא קנה את השדה?

השורש קנ"ה המופיע שש פעמים בפרק זה, מתייחס לרוב לקניין מסחרי של קרקע, בית, בעלי חיים⁹ או עבדים. במקרים רבים מדובר בקניין של קרקע, כדוגמת אברהם הקונה את מערת המכפלה (בראשית כה י; מט ל; נ ג), יעקב הקונה שדה בשכם (בראשית לג יט), ודוד שקונה את הגרון שיהפוך ביום מן הימים למקום המקדש (שמואל א כד כא כד).

וַיֹּאמֶר בְּעֵז לְזַקְנִים וְכָל הָעָם עֲדִים אֲתֶם הַיּוֹם כִּי קָנִיתִי אֶת כָּל אֲשֶׁר לְאֵלִימֶלֶךְ וְאֵת כָּל אֲשֶׁר לְכַלְיָן וּמַחְלוֹן מִיַּד נְעָמִי. וְגַם אֶת רוֹת הַמַּאֲבִיָּה אֲשֶׁת מַחְלוֹן קָנִיתִי לִי לְאִשָּׁה לְהִקְיֵם שֵׁם הַמֵּת עַל נַחְלָתוֹ וְלֹא יִכָּרֵת שֵׁם הַמֵּת מֵעַם אָחִיו וּמִשְׁעַר מְקוֹמוֹ עֲדִים אֲתֶם הַיּוֹם. (רות ד ט-י).

פרידה מהגואל

לאחר שליפת הנעל נפטר בעז מהגואל ללא גינוני כבוד, ואינו אומר לו ולו מילה אחת. במקום זאת, בעז מדבר אל הזקנים ואל כל העם, ומשמיט מדבריו כל אזכור לגואל. למעשה, הגואל נמחק מהאירועים הבאים. ההיעלמות הפתאומית מזכירה את הדרך בה בעז מתייחס אל הנער הניצב על הקוצרים (רות ב ה-ז), שם תגובתו של בעז לתיאור הארוך (ולפי דעתי גם מזלזל) של רות היא התעלמות מהנער ופנייה ישירה אל רות.¹ בנקודה זו הנער הניצב על הקוצרים נעלם מהסיפור. אומנם, ייתכן ומדובר פשוט בסגנון כתיבה שבו דמויות משניות מתמוססות ונפרדות מהעלילה,² אך אפשר וישנה פה אמירה המשותפת לדבריו של בעז ולדרך בה הטקסט מתייחס לדמויות הללו. דמויות שאינן בעלות תפקיד חיוני בסיפור נעלמות מהעלילה. ליתר דיוק, דמויות שאינן מוכנות לשקם שמות, כבוד עצמי וזהות בשביל רות (ובשביל משפחתה של נעמי) נותרות אנונימיות.³

עם כל זאת, ישנו אזכור נוסף של גואל במהלך הסיפור, לאחר שבועז נפטר מהגואל:

וַתֹּאמְרֶנָּה הַנְּשִׁים אֶל נְעָמִי בְרוּךְ ה' אֲשֶׁר לֹא הִשְׁבִּית לָךְ גֹּאֵל הַיּוֹם וַיִּקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל. (רות ד יד).

הגואל הזה איננו אותו האדם שדובר בו ארבע עשרה פעמים בפרק ד'. כבר קאסטו ציין שיש להתייחס לכל מילה שמופיעה בכפולות של שבע בסיפור כלשהו כמילת מפתח.⁴ כבר ציינו את שבע ההופעות של השורש גא"ל. בפרק ג'⁵ בפרק ד' השורש גא"ל מופיע חמש עשרה פעמים, מתוכן ארבע עשרה המתייחסות לאותו אדם, הגואל.

6 ישנה אירוניה מסוימת בניסוח של הפסוק (רות ד ו): "ויאמר הגאל, לא אוכל לגאל".

7 ראה מלבי"ם רות ד יד; נראה כי זוהי הדעה הרווחת בקרב החוקרים: Frederic W. Bush, Ruth, Esther (1996), p. 253 Robert L. Hubbard, The Book of Ruth (1988), p. 271.

8 J. A. Bewer, "The Go'el in Ruth 4:14, 15," AJSL 20 (1903-1904), pp. 202-206. ששון מתפלמס עם מסקה זו ב: Jack M. Sassoon Ruth: A New Translation with a Philological Commentary and a Formalist-Folklorist Interpretation (1979), pp. 163-164.

9 נראה כי המילה "מקנה" שפירושה בהמות מבויתות (בהקשר של בעלות ועושר) קשורה למילה "קנה". ראה רמב"ן בראשית יד יט; Gesenius Hebrew and Chaldee Lexicon (1957), p. 504.

1 ראה שיעור מספר 14, שם הנושא הוא ההתנהגות של הנער הניצב על הקוצרים.

2 ראה לדוגמה מחקרו של אוריאל סימון "Minor Characters in Biblical Narrative," JSOT 46 (1990), pp. 11-19.

3 עורפה היא היוצא מן הכלל לעניין זה, שכן היא שומרת על שמה במהלך הסיפור, למרות שהיא מחליטה לחזור למואב. עם זאת, נעמי מעודדת את ערפה לעזוב. ראה שיעור מספר 9, שם אני בוחנת עניין זה באריכות.

4 כפי שצינתי בשיעור מספר 25, קאסטו מרבה לציין את החשיבות של המספר שבע בזיהוי של מילות מפתח. ראה למשל: A Commentary on the Book of Exodus (1967), pp. 75, 91ff.

5 ראה שיעור מספר 25.

נישואים רק כאשר מתרחש קניין אחר בו זמנית.¹⁴ על פי קריאה זו, השימוש בשורש קנ"ה לתיאור הנישואים של רות הגיוני לחלוטין. נישואים אלו מתקיימים כחלק מעסקה רחבה יותר הכוללת רכישות אחרות. סיבה זו והרצון לשמור על אחידות סגנונית הובילו את המחבר להשתמש במילה המשמשת לתיאור כל הרכישות שמתרחשות בו זמנית.

ייתכן שישנו רעיון מהותי העומד בבסיס השימוש בשורש קנ"ה כאן. יש מקום אחד במקרא בו השורש קנ"ה משמש כמקבילה לשורש גא"ל.¹⁵ מקבילה מרתקת זו מופיעה בשירת הים (שמות טו). שם, ה' מתואר כגואל העם ("עם זו גאלת") (שמות טו יג), ולאחר כמה פסוקים כקונה העם ("עם זו קנית") (שמות טו טז). אונקלוס מאחד בין הפעלים הללו ומתרגם את שניהם "פרקתא". על פי הקריאה של אונקלוס, השורש קנ"ה, כאשר הוא משמש לתיאור מערכת היחסים בין ה' לעמו, משמש במשמעות זהה לשורש גא"ל. ייתכן שדבר דומה מתרחש גם בסיפור שלנו, בו השורשים גא"ל וקנ"ה משמשים שניהם במשמעות של גאולה.

דמיון זה מקשר בין תפקידו של בעז בסיפור שלנו לבין זה של ה' כגואל העם. המעשה של בעז, המשלב גאולה וקניין מזכיר את חסדו המקורי של ה' לעמו. באופן זה העלילה שלנו משתמשת בדאגתו של ה' לעמו וביצירת עם ישראל כמקור השראה. הקבלה זו בין מעשיו של ה' למעשיו של בעז מתבוננת קדימה אל עבר הגאולה העתידית של עם ישראל. עם פי תבנית זו, בעז משמש ככלי לגאולה אלוקית, ויוצר את דמותה האידיאלית של המלוכה, בה המלך פועל כצינור לחסדו של ה'.

ברכות

באסיפה החוקית שבעז כינס נוכחים הזקנים והעם. למרות שבמהלך הטקס מדובר בעדים בלבד, לאחר ההכרזה המשפטית של בעז הם מברכים אותו בברכה רהוטה, ברכה אשר לא רק הופכת את ההסכם לרשמי אלא גם מעניקה לו שירה, היסטוריה ופאתוס:

וַיֹּאמְרוּ כָּל הָעָם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר הַזְּקֵנִים עֲדִים יְתֵן ה' אֶת הָאִשָּׁה הַבָּאָה אֶל בִּיתְךָ כְּרַחֵל וּכְלָאָה אֲשֶׁר בָּנוּ שְׂתֵיָהֶם אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל וְעָשָׂה חֵיל בְּאַפְרָתָה וּקְרָא שֵׁם בְּבֵית לְחָם. וַיְהִי בִּיתְךָ כְּבֵית פְּרָעַן אֲשֶׁר יָלְדָה תָמָר לַיהוָה מִן הַזֶּרַע אֲשֶׁר יְתֵן ה' לְךָ מִן הַנְּעֻרָה הַזֹּאת.

(רות ד יא-ב).

14 לסיכום של דיון זה בין חוקרי התלמוד ראה: David Weiss Halivini, "The Use of QNY in Connection with Marriage," Harvard Theological Review 57 (1964), pp. 244-248

15 השורשים קנ"ה וגא"ל מופיעים יחד בהקשרים שונים בהם הנושא הוא גאולה (ויקרא כה כה-נה; ירמיהו לב ז-ח). למרות זאת, בהקשרים אלה מדובר בעניינים ייחודיים. המקבילה בשמות מרתקת בגלל שעולה ממנה שלשתי המילים משמעות דומה. קמפבל מציין את ההקבלה ואת חשיבותה בסיפור שלנו: Edward F. Campbell Jr., Ruth (Anchor Bible, 1975), pp. 159-160, astutely notes this parallel and its importance for our narrative.

השורש מופיע מידי פעם ביחס לאלוקים, ובהקשרים אלו יש לו מגוון משמעויות ייחודיות.¹⁰ השורש אינו מופיע באף מקום אחר בתנ"ך בהקשר של נישואים.¹¹

השורש קנ"ה משמש במגילת רות בתחילה בצורה הרגילה, במשמעות קניית של השדה של אלימלך (רות ד ג-ד). החידוש של בעז, בו הוא מקשר בין חובתו של הגואל לקנות את השדה וחובתו לשאת את רות כולל שימוש חדשני במילה קנ"ה במשמעות של קנין אישה:

וַיֹּאמֶר בְּעֵז בְּיוֹם קְנוֹתְךָ הַשְּׂדֵה מִיַּד נְעָמִי וּמֵאֵת רות המואביה אֲשֶׁת הַמֵּת קְנִיתָהּ לְהָקִים שֵׁם הַמֵּת, עַל נַחֲלָתוֹ.

(רות ד ה).

הגואל מוותר על זכויותיו ונותן אותן לבעז. מדבריו, "קנה לך", עולה כי מדובר בקניין מקביל של השדה ושל רות. בעז, בקניין הרשמי שלו משתמש במילה 'קנית' פעמים: פעם אחת כאשר הוא מתייחס ל"כל אשר לאלימלך" (יש להניח שמדובר בכל הרכוש של המשפחה) ובפעם השנייה בהתייחסות מפורשת לרות.

גזניוס מחלק בין השימוש המסחרי של השורש קנ"ה ובין המובן הכללי יותר של רכישה (לא במובן הכלכלי). זהו השימוש של השורש קנ"ה בהקשר של חוכמה במשלי (ד ז; טו; לב; טז טז).¹² גזניוס כולל את קניין רות באותה קטגוריה של קניין חוכמה המופיע בפסוקים במשלי. האם אנו באמת יכולים לחלק בין משמעויות שונות של מילה זהה המצויה בפסוקים סמוכים זה לזה בלא שיהיה לכך רמז בטקסט עצמו?

אומנם, נראה שבעז כן מחלק בין קניין הקרקע לבין הנישואים לרות בכך שהוא משתמש במילה "וגם" בתחילת הפסוק השני בדבריו (רות ד י). ייתכן שהופעת קניין האישה בפסוק נפרד מקניין השדה היא ניסיון להפריד בין שתי הפעולות, אך עם זאת, השימוש באותו פועל מקשר בין שני הקניינים, ומבהיר שבועז קונה כחלק מאותה עסקה את השדה ואת רות, קניינים שנעשים בו זמנית.

למרות שהשורש קנ"ה אינו מופיע במקום אחר בתנ"ך במשמעות של קניין אישה, הוא כן מופיע במשמעות זו במשנה.¹³ חוקרי תלמוד רבים רואים זאת כהוכחה לכך שנישואים כקניין היו קיימים בתקופת המקרא ולאחריה, אך דוד הלבני סבור שהשורש קנ"ה משמש במשמעות של

10 לדוגמה, בבראשית יד יט ו-כב ה' מתואר כ"קנה שמים וארץ". רש"י על אתר מפרש קנייה כעשייה. מכאן עולה כי עשייה היא סוג של קניין.

11 השורש קנ"ה משמש לפעמים לתיאור קנייה של בני אדם – עבדים (ראה בראשית לט א; עמוס ח ו; נחמיה ח ח). למרות זאת, המקרה היחיד של קניין נישואים מופיע כאן. W. A. Van Gemeren (ed.), Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis 3 (1997), pp. 940-941, קנייני אנשים ומפרש שכשם שהשורש קנ"ה יכול לשמש במשמעות של קניין אנשים לעבדות, הוא יכול לשמש לקניין אישה. נראה כי אין הרבה הוכחות לגישה זו.

12 Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon (1957), p. 735 12

13 קידושין א א. הגמרא שואלת מדוע שורש זה משמש במשנה לציון קידושין (קידושין ב ע"ג-ב). מעניין לציון שהגמרא לא משתמשת בפסוקים אלו ברות כראיה טקסטואלית לכך שהשורש קנ"ה משמשת בהקשר של נישואים.

במגילה עד לנקודה זו.¹⁹ עשר ההופעות הראשונות מדברות על רות, לרוב תוך כדי תיאור נדיבותה כלפי נעמי. דוגמה לכך היא ההכרה של בעז בחסד שעושה רות "הגד הגד לי כל אשר עשית את חמותך" (רות ב יא). ישנם מספר מקרים בהם רות מתוארת כעושה עם בעז (רות ב יט), או שהיא עושה דברים בהתאם להוראות של בעז (רות ג ד). בנוסף, ישנן שתי פעמים בהן הפועל מדגיש את הנדיבות של בעז כלפי רות (רות ג יא; טז). מקבילה ראויה לציון בין השימוש של בעז לזה של רות בשורש זה מצויה בתגובה הלא מהוססת של רות להוראותיה של נעמי: "ותאמר אליה כל אשר תאמרי אלי אעשה" (רות ג ה). הקבלה לכך ניתן לראות לאחר מספר פסוקים בהתחייבות שנותן בעז לאחר שרות מבקשת ממנו בקשה נועזת: "כל אשר תאמרי אעשה לך" (רות ג יא).

נראה שהפועל "עשה", המופיע במרכז הברכה, מדגיש את התכונות המשותפות לבעז ולרות, תכונות עליהן למדנו משימושים קודמים בשורש זה. שניהם פועלים מתוך חמלה ונדיבות, ומכאן עולה כי תכונות אלו יהיו התוצאה של האיחוד ביניהם. הרעיון מופיע גם כן במושא של הפועל, המילה "חיל". כבר ראינו שרות ובעז מתוארים שניהם כאנשי חיל (רות ב א; ג יא). הביטוי "עשה חיל" המופיע כאן במרכז הדברים הוא דוגמה נהדרת לדרך בה הסיפור מתאר את התוצאה הרצויה של הנישואים בין בעז ורות.

קרא

גם לפועל השני "קרא" ולמושא שלו "שם" יש חשיבות העולה מתוך ההקשר הרחב יותר של הסיפור. פעלים מהשורש קר"א מופיעים שבע פעמים במגילה. לשישה מתוכם יש קשר ישיר לנעמי. שלוש ההופעות הראשונות נמצאות בדבריה הקצרים והממורמרים של נעמי לנשות בית לחם:

...ותהם כל העיר עליהן ותאמרנה הזאת נעמי.
ותאמר אליהן אל תקראנה לי נעמי קראן לי מרא פי
המר שדי לי מאד. אני מלאה הלכתתי וריקם השביני
ה' למה תקראנה לי נעמי.
(רות א יט-כא).

שלוש ההופעות האחרונות של השורש הזה בצורת פועל מופיעות בדברי הנשים המברכות את נעמי וקוראות שם לילד:

ותאמרנה הנשים אל נעמי ברוך ה' אשר לא השבית
לך גאל היום ויקרא שמו בישראל... ותקראנה לו
השכנות שם לאמר ילד בן לנעמי ותקראנה שמו
עובד הוא אבי ישי אבי דוד.
(רות ד יד, טז).

הסימטריה במבנה ראויה לציון.²⁰ הנשים המדברות בסוף המגילה הופכות את דבריה הקודמים של נעמי, בהם היא

נאום יפהפה זה נוגע במספר נקודות: מעורבותו של ה' במזלם הטוב, בנייה של בית יציב, האזכור של ייחוס מכובד מהעבר, הערים בית לחם ואפרתה, השם, עשיית החיל, לידת ילדים, המשכת הזרע וחיים. עניינים אלו סוגרים את הסיפור בנימה רצינית ובתחושה של מציאות חיובית.

מבחינה ספרותית הברכה בנויה במבנה כיאסטי (א ב ג - ג ב' א') אשר מסבה את תשומת ליבנו למספר רעיונות העומדים ביסוד הנישואים בין בעז ורות:

א - יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך

ב- כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל

ג - ועשה חיל באפרתה

ג' - וקרא שם בבית לחם

ב' - ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה

א' - מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת

א וא': הברכה שה' יתן לרות ובעז יוצרת את המסגרת של הברכה של הזקנים והעם. שתי דמויות נפרדות מקבלות את תשומת ליבו של ה'. בתחילה זוהי רות (א), ולאחר מכן בעז (א'). ה' הוא זה שיוצר את הנישואים הללו והוא זה אשר מבטיח את ביאתה של רות לביתו של בעז ואת הזרע שיגיע מאיחוד זה.¹⁶

ב וב': בקטע הבא נמצאות דמויות נכבדות מראשית ההיסטוריה של האומה היהודית. לכל אחת מן הדמויות הנ"ל מיוחסת בנייה של בית (בנייה של בית ישראל (ב), ובניה של בית יהודה/פרץ (ב')). הברכה לרות ולבעז היא שהם יבנו בית דומה. בניית הבית, אם כן, היא המטרה המרכזית של הנישואים.

ג וג': מרכז הברכה ממקד את תשומת ליבנו בתוצאה הצפויה והרצויה של כניסת רות לביתו של בעז. לא לחלוטין ברור מי בדיוק יהיה זה שיעשה חיל¹⁷ באפרתה ויקרא שם בבית לחם. יש להניח כי מדובר בבעז,¹⁸ למרות שייתכן ומדובר בילד אשר ייוולד מהנישואים. אפשר גם להבין כי מדובר בתיאור משותף של רות ובעז.

עשה

ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם (רות ד יא).

במרכזה של ברכה זו ישנם שני פעלים "עשה" ו"קרא", שניהם מופיעים במקומות קודמים במגילת רות. השורש של הפועל הראשון עש"ה מופיע שתיים עשרה פעמים

16 ההתייחסות לזרע שיגיע מהנישואים מהווה מקבילה נוספת לסיפור חנה. ראה שמואל א א יא. יש לצייין במיוחד את הדמיון לדברי הברכה של עלי לאלקנה וחנה בשמואל א ב כ. מכאן עולה שוב (ראה שיעור מספר 17) שחנה ורות שתייהן יחד מולידות את הזרע (שמואל ודוד), שמתקן את תקופת השופטים ומתחיל תקופה מלאת תקווה, תקופת המלוכה.

17 כבר ציינתי כי לביטוי זה משמעויות רבות (וייתכן שהן מקבילות): כוח צבאי, עושר, מנהיגות, יושר ופוריות. ראה שיעורים 12 ו-26.

18 רש"י (רות ד יא) רומז לכך שהברכה מופנית לבעז, ששמו יגדל. ראה מלבי"ם רות ד יא.

19 בשיעור מספר 19 דנו בחשיבות של מילה זו בהקשר של פרק ב'.

20 נקודה זו מפתיעה במיוחד לנוכח העובדה שעל פניו ברור ד יז יש חזרה על ביטוי זה "ותקראנה לו השכנות שם" בלי כל סיבה נראית לעין. דבר זה גרם למספר חוקרים לנסות ולתקן את הפסוק. ראה למשל הדיון של קמפבל בנושא Edward F. Campbell Jr., Ruth (Anchor Bible, 1975), pp. 165-166. לדעתי השימוש המשולש בשורש קר"א בסוף המגילה נועד ליצור הקבלה לשימוש המשולש בתחילת הסיפור.

דוחה את הנעימות שבשמה, כך ניתן לראות עד כמה התהפך גורלה של נעמי.

ההופעה השביעית של השורש קר"א מצויה באמצע, בין שלוש ההופעות הראשונות לשלוש ההופעות האחרונות. היא מצויה במרכז דבריהם של העדים המברכים: "וקרא שם בבית לחם". כבר ראינו מספר פעמים את החשיבות של שמות לאורך מגילת רות. מטרת הנישואים והספר היא לשקם את השמות של בני משפחתה של נעמי. וכפי שציינו, מצוקותיה של נעמי משקפות את אלו של האומה, והפתרון שנמצא לנעמי מנבא את הפתרון של האומה כולה.

ההופעה של הביטוי "קרא שם" במרכז הברכה מדגישה את הפוטנציאל שיש לנישואים אלו לשקם שמות, את אלו של בני משפחת נעמי ואת אלו של האומה כולה בתקופת השופטים. הביטוי "עשה חיל" מזכיר את הנדיבות של שני אנשים אשר מתאחדים בשביל ליצור זוג היכול לייצר חברה של יושר ואצילות נפש, חברה שתחליף את החברה המתאפיינת באנוכיות ועצלנות. באופן זה, שני הביטויים המצויים במרכז הברכה הם גם מרכז העלילה של מגילת רות, והם שופכים אור על שני הרעיונות המרכזיים בסיפור.

סדרת שיעורים זאת מוקדשת לזכרה של אמי מורתי, נעמי רות ז"ל בת אהרן שמחה הי"ו, אישה שהתאפיינה במסירותה הבלתי-מתערערת של נעמי למשפחה, וחוסר אנוכיותה ונדיבותה יוצאי הדופן של רות.

אשמח לקבל שאלות והערות: yaelziegler@gmail.com

• • • • •
• כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולד"ר יעל ציגלר, תשע"ג
• עורך: ישי גלזר
• • • • •
• בית המדרש הוירטואלי של ישיבת הר עציון
• האתר בעברית: <http://www.vbm-torah.org/vbm>
• האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
• • • • •
• משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
• דואל: YHE@etzion.org.il
• • • • •